

Dr. Gáspár Tamás

A regionális tipológia ismérveinek vizsgálata¹

A világgazdaság tendenciái közül ma az egyik leglényegesebb a regionalizmus. Ezzel együtt előtérbe került ismét a világ régiókra tagolásának kísérlete, ezek elemzése. Európa keleti illetve nyugati felében zajló változásokkal ez a tendencia számunkra különösen izgalmas, sőt lehetőséget nyújt arra, hogy „szűken” Európán belül lehessen körüljárni a régiók meghatározásának problémáját. Ezek a vizsgálódások persze nem újak, legfeljebb a változásokkal kapnak más hangsúlyokat. Az ilyen típusú elemzések egyik legkényesebb – és valljuk be egyik legvitatottabb – pontja azonban a változók kiválasztása. Az európai régióhatárok meghúzásával (vagy meghúzhatóságával) kapcsolatos álláspontok, megközelítések igazából csak eredményei a különbözőképpen megválasztott ismérveknek. Tehát a vita nem merülhet ki abban, hogy itt vagy ott húzzuk-e meg az egyes régiók határait – magyarázni kellene az elválasztásul szolgáló ismérveket is. A régiók megkülönböztetésének magyarázata, azaz az ismérvek megválasztása, véleményem szerint, jóval nagyobb hangsúlyt kellene, hogy kapjon az e témával foglalkozó kutatásokban. Fontos azonban, hogy mivel nem léteznek „egyetlen igazság”-ok, így nem létezik „jó” megoldásból csupán egyetlen egy. Ezért e tanulmány célja, hogy nagyító alá vegye és elemzést nyújtson az egyes szerzők megközelítési módjairól. Vajon véletlenszerűek-e az egyes változók kiválasztásai? Csoportosíthatók-e az egyes megközelítések? Vonhatunk-e le bármilyen következtetést az ismérvek vizsgálatából a régiók meghatározására vonatkozólag? Ezek azok a kérdések amelyekre választ keresünk.

¹ Ez a tanulmány az 593. sz. OTKA keretében készült. (A szerk.).

1.

Legelőször ésszerűnek tűnhet a térbeli (földrajzi) megközelítés. Ez helyén való is volna, sőt rendkívül izgalmassá teszi a kérdést Tímár Lajos azon állítása a nyolcvanas évek közepén, hogy a „geográfusok tagadják a régiók létezését” (*Szűcs Jenő–Hanák Péter*, 1986, 27.o.). Kezdjük tehát ezzel.

Földrajzi megközelítéssel több helyen találkozni, bár nem mindig geográfusoknál. *Stepan Buc* (1970, 59.o.) és *Niederhauser Emil* (1988, 672.o.) is a földrajzi keretekkel kezdik érvelésüket a regionális megkülönböztetésben, azonban Buc egyszerűen csak természetes határoknak tekinti azokat – úgymond magától értetődőnek –, míg Niederhauser az államalakulatok képződését illetve azok jellegét vezeti vissza a síkságok, hegyvonulatok, folyók elhelyezkedésére, a tengertől való távolságra. Eszerint nagy síkvidékek jól védhető természetes határokkal tartós államalakulatok létrejöttének kedveznek, míg hegyvonulatok nélkül birodalmak felemelkedését és bukását, határok ide-oda tologatását vetítik előre. A hegyekkel, folyókkal túlságosan tagolt területek pedig kis, elzárkózó egységeket alakítanak ki. *Dudley Seers* (1979, 16.o.) is felhasználja a területi ismérv megkülönböztető szerepét, azonban úgy tűnik nála ez inkább következmény, mint ok. Szinte rácsodálkozik, hogy a különböző változók alapján megállapított régiók földrajzilag is elkülönülnek. Ezek után művében külön fejezetet szán a területi meghatározottságnak. Megállapításai szerint az általa kitapintott régiók egy térképre fektetett függőleges egyenes mentén helyezkednek el, azaz a földrajzi ismérv észak-déli meghatározottságot takar. Mindezt bizonyítékként használja fel az éghajlati tényezők, mint régióképző ismérvek bírálatához, hiszen azok horizontális összefüggést sejtetnének.

Úgy tűnik azonban, hogy egyes szerzőknek keserű szájíze van a földrajzi alapú régióképzéstől, illetve nem tartják szerencsésnek elszakítani őket más tényezőktől. *Berend T. Iván* (1986, 11–12.o.) arra

hívja fel a figyelmet, hogy a geográfiai megközelítés és a régiók meghatározásának problémái alapvetően politikai indíttatásúak, mégpedig időtől és személytől függően. Példaként azt hozza fel, hogy egész más határokra hoztak szerzők bizonyítékokat, attól függően, hogy a magyar kultúrfölény, a „kis népek európája” vagy a szovjet blokkhoz tartozás bizonygatása a cél. *William Wallace* (1990, 19.o.) ugyancsak emellett foglal állást, amikor Louis Halle-t idézi, miszerint „a földrajz legalább annyira koncepcionális, mint amilyen objektív”. *Benda Gyulánál* (1991, 20.o.) is megtalálhatjuk ezt a lényeges észrevételt, bár mint történész el is zárkózik a térbeli meghatározástól: „A történéseket is erősen foglalkoztatja a térszerkezet...Mégsem állíthatjuk azt, hogy a történettudomány feladata lenne a kérdés tisztázása. A történeti érvelés bekövetkezett eseményeket értelmez.”

A figyelmes olvasónak feltűnhet, milyen gyakran találkozik a *biztonság* kérdésével vagy *hatalmi-politikai* tényezőkkel, mint megkülönböztető ismérvekkel. *Kosáry* (1987b, 460.o.) nagy hangsúlyt helyez rá, ami annyit jelent, hogy különbséget az alapján tesz, vajon az ország önállóan képes-e stabilan biztonságát fenntartani vagy azt más ország teszi-e meg. Az utóbbi esetben természetesen más országcsoporthoz kapunk, ha az idegen hatalmak időben állandóan vagy csak korlátozott ideig garantálták a biztonságot. Sőt az sem mindegy, hogy mindez integráló vagy dezintegráló volt a területre nézve.

Ez a megközelítés és elemzés azonban nem jellemző általában. Legtöbb szerzőnél a biztonsági tényező illetve a hatalmi-politikai megközelítés a hatalmak erőegyensúlyának kérdéseként merül fel (*Carl-Einar Stalvant*, 1990, 128–129.o.), vagy pedig mint egyéb alapvető ismérvek melletti-közötti cementáló erő (*Roberto Aliboni*, 1990, 162.o.). Vagyis nem elsősorban önálló tényezőként, hanem kiegészítő, katalizátor szerepkörben, amely szélsőséges esetben „sokkot okozva” merevgörcs-szerűen összerántja az érintett területeket avagy robbanás-szerűen szétveti. Megjegyzem – a tényező súlyát alátámasztandó –, hogy *Kozma Ferenc* (1992, 113.o.), aki a régiók formálódását elméleti

oldalról közelíti meg, felhívja a figyelmet a biztonsági, politikai –azaz külső „kohéziós”– megfontolásokra. Hangsúlyozza, hogy ezek a tényezők az országok között kialakult „természetes kapcsok” által meghatározott irányvonalról teljesen lelekkhetik az érintett országcsoportokat.² *Ágh Attila* (1989, 98–123.o.) rendkívül széleskörű elemzést ad egyik művében éppen a konfliktusok és együttműködések összefüggéseiről, ahol jól kitapintható irányzatokat különít el. Többek közt arra keresi a választ, hogy a neofunkcionalista, interdependentista illetve normativista iskola hogy foglal állást a konfliktusok integráció-teremtő, illetve az integrációk konfliktusteremtő erejéről. Ez a megközelítés persze leggyakrabban a Kelet–Nyugati bipolaritásra vonatkozott, illetve az Atlanti konfliktusra (Nyugat–Nyugat ellentéte). Az előbbit elemezve beszél *Miszlivetz* (1989, 144.o.) „geopolitikai törésvonalról”, és felhívja a figyelmet, hogy „a konfliktus valóságos mozgatórugói jelenleg Európán kívül találhatók³. A bipolaritás logikája így nem Kelet– és Nyugat–Európa konfliktusát tükrözi..” Elemzéséből kiérződik, hogy veszélyesnek és félrevezetőnek tartja a politikai tényezők túldimenzionálását. *Davy* (1990, 141.o.) elemzésében ugyannerre a következtetésre jut, csak ő „demarkációs vonalnak” nevezi a régióhatárt. Szenvedélyesen érvel amellett, hogy az ilyen jellegű éles és igen lényeges határvonal nem követi feltétlenül a természetes megosztottságot, elnyomja a mélyben rejlő igazi ismérveket. Mindebből pedig azt a szomorú következtetést vonja le, hogy Európa bármiféle regionális feltérképezése rendkívül zavaros és kétségeket ébresztő.

A politikai, biztonsági ismérvek szerepe persze erőteljesen háttérbe szorult a kelet–európai átalakulásokkal, illetve a „második világ” összeomlásával. Éppen ezért ma felértékelődnek azok a – még a nyolc-

² Hozzá kell azért tenni, hogy Kozma nem kifejezetten régiók, hanem integrációk formálódásáról elmélkedik, a kettő pedig nem feltétlenül esik egybe. A stratégiai gondolkodásmód és az alternatív lehetőségek logikus számbavétele azonban mindenképpen figyelemre méltó és felhasználható.

³ A megállapítás természetesen a 80-as évekre vonatkozik.

vanás évek közepén megfogalmazott – bírálatok, amelyek ezen ismérvek döntő jellegét hangsúlyozzák.

Nem a leggyakoribbak, de mindenesetre figyelemre méltóak azok a próbálkozások, amelyek a *regionális összetartozást* vagy *összetartozás érzést* helyezik reflektorfénybe. Ezek a megközelítések abból indulnak ki, hogy az adott területek népei valamiféle „kollektív történelmi tudat” (vagy „tudattalan” *Miszlivetz* (1989, 151–163.o.) alapján sorsközösséget alkotnak, így hasonló módon gondolkodnak, hasonló módon közelítenek meg problémákat, vannak összecsengő attitűdjeik: vagyis mindez könnyebbé teszi (szélsőséges megközelítés esetén el is dönti) egyes régiók kitapintását. Igen lényegesnek tartom megemlíteni, hogy ezeknél az elemzéseknél már látenszen meghúzódik a történelmi megközelítés, de nem azért, hogy a történelmi trendeket elemezze vagy hangsúlyozza, hanem, hogy egyes pszichológiai tényezőket alátámaszson. Ilyen fogalmak kerülnek ismérv-szótárunkba, mint „lelkület”, „érzület”, „hajlamok” avagy „kudarcélmény”⁴.

2.

Rendkívül izgalmasnak tűnik a tény, hogy éppen az eddig tárgyalt – és egyben a leggyakoribb – ismérveket közösen említi meg Szűcs Jenő (*Szűcs–Hanák*, 1986, 4.o.) – bár hozzá kell tenni, hogy nem elsősorban méltatva azokat. Hangsúlyozza, hogy a régiók ismérveit nem a geográfiai, hatalmi–politikai, geopolitikai tényezőkben, sem a regionális összetartozás tudatában (és az ebből következő politikai harmóniában) kell keresni. Szerinte mindezt a *szerkezeti jellegzetességek* hordozzák. Elemzésében aláhúzza, hogy a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális gyökereket és trendeket kell láthatóvá tenni, és ez a döntő. A többi mind a felszín. *Berend T. Iván* (1986, 14.o.) említett munkájában szintén összekapcsolja a geopolitikai helyzetet a sorsközösség gondo-

⁴ Mindenképpen kiegészíteném azonban azzal, hogy a szerző mindezt nem tartja sem örökérvényűnek, sem kizárólagosnak (152.o.)

latával. Sőt finomítja is ez utóbbit megemlítve, hogy a magyar szakirodalomban a közvetlen környékünket érintő sorsközösség meghatározása rendkívül széles skálán mozog. Kossuth ill. Jászi műveitől Szabó Dezső elemző írásáig igen különböző országcsoportok kerültek be a kívánt közösségbe, amiből ő is azt a következtetést vonja le, hogy ez a megközelítés nem lehet döntő, sokkal megbízhatóbbak a szerkezeti hasonlóságok. Haladjunk hát ezen a vonalon tovább!

Kosáry (1987a, 9.o.) egyértelműen állást foglal már a nyolcvanas években, miszerint „Európa e belső összfüggése gazdaságilag a legszembetűnőbb, hiszen egyébként politikailag elég látványosan megszlott”. A *gazdasági* ismérv előretörése jól kitapintható tendencia ma. Ez érthető is, hiszen az új európai intézményi keretek alakulásával, a kelet-európai országok törekvésével az Európai Unióba, ez maradt lényegében az egyetlen érv a csatlakozni kívánók távoltartására. Gazdasági megközelítéseket és elemzéseket tehát bőven találunk. Ezért a teljesség igénye nélkül csak néhány jellemző vonást szeretnék kiemelni.

Mindenekelőtt azt, hogy eltérő súllyal ugyan, de a kereskedelmi kapcsolatok, pontosabban áruszerkezeti és relációs elemzések, döntő többségükben részei a gazdasági megközelítéseknek. Ez érthető, hiszen egy ország külkapcsolatai, más országokhoz való viszonya legkönnyebben – és mindeddig alapvető jelentőséggel – a kereskedelmi kapcsolatokban ragadható meg. A skála egyik végén például *Aliboni* (1990, 158.o.) elemzése áll, aki a vizsgált térség belső és külső kapcsolatait részletesen elemzi az áru és relációs viszonyok segítségével. Következtetései is helyesnek tűnnek, viszont ezeket a következtetéseket abszolutizálja, és a térség egységének hatékonyságát gazdasági oldalról kizárólag az áruszerkezeti és relációs kapcsolatoknak tudja be. Másrésztől indokot sem találni arra vonatkozólag, hogy miért éppen a kereskedelemmel kapcsolatos változókat emeli ki, illetve, hogy más ismérveket miért nem használ fel. Viszont ő is, akárcsak *Wijkman* (1990, 90.o.), *Wallace* (1990, 22–25.o.), illetve *Seers* (1979, 7.o.) a

kereskedelmi tényezőket összekapcsolják politikai ismérvekkel: mennyire jelentenek ezek a kapcsolatok függőségi viszonyt, avagy a kereskedelempolitikai eszközök mennyire képesek módosítani a termékáramlásokat, így a makrogazdasági mutatókat, illetve az említett dependenciákat. Mindenesetre mindhárom szerző alapvetőnek ítéli meg a kereskedelmi kapcsolatokat: első esetben kiegészítve a termelési szerkezettel, második esetben beruházási, ipari kapcsolatokkal, hadi-ipparral, illetve a technológiai és pénzügyi relációkkal, harmadik esetben pedig a kereskedelem, infláció, egy főre eső jövedelem mutatói egészülnek ki a pénzügyi, technológiai tényezőkkel. Ez utóbbiak azért rendkívül figyelemre méltóak, mert éppen ez az a két terület, amely a mai világgazdaság kulcsterületének számít, és amely lényegében hiányzik az ilyen típusú elemzésekből!

Rába András (1990, 18–20.o.) az EK Bizottság által kidolgozott szintetikus indexet használja fel elemzésében. Ez lényegében az egy főre jutó jövedelmet, a termelékenység, a foglalkoztatottság szintjét, az iparosítás fokát, a szolgáltatások fejlettségét, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát és ezek hatékonyságát tartalmazza. Az egyes térségek közötti különbségek fő okát a nemzetközi versenyképesség különbségeiben látja, ezt pedig visszavezeti néhány jól ismert, fontos összetevőre: a termékegységre eső bérköltségre – összekapcsolva természetesen a munka termelékenységével és a foglalkoztatottsággal –, a tőkeellátottságra és az infrastruktúra állapotára. Nem kerüli el a figyelmét olyan lényeges összefüggés sem, miszerint az eltérő tőkeellátottság oka is és következménye is a gazdaságilag eltérő regionális teljesítményeknek (akár országokként akár vidékenként nézzük).

Egy korábbi tanulmányomban én is végeztem hasonló vizsgálatokat szintetikus változócsoportok létrehozásával. A mutatók kiválasztásában mindenekelőtt a vizsgálat célja volt a meghatározó: azaz, hogy jól jellemezzék a világgazdaságban, világkereskedelemben való pozíciót.

Figyelembe kellett venni, hogy vajon a mutató minden vizsgált országban ugyanazt jelenti-e, és hogy mennyire áll rendelkezésre⁵. Ezenkívül csak relatív változókat használtam fel⁶. Az elemzés alapján egy „erőnléti, jóléti” mutatót, egy „nyitottság-mérőt” és egy „dinamizmust, frissességet” jellemző mutatót sikerült értelmezni (Gáspár, 1992, 576.o.)

Végezetül ebben a gondolatmenetben hadd utaljak *Emmanuel Todd* (1993, 89–90.o.) francia történész–antropológusra, aki többek közt egész Európára kiterjedő regionális vizsgálatot végzett, mégpedig a modernizáció forrásainak megléte alapján, amit ő a vasútfejlesztésben, analfabetizmus felszámolásában és a születésszabályozásban lát. Ez azonban már jól láthatóan nem kizárólag gazdasági megközelítés, amelyet a szerző is összecsengőnek talál más jellegű, további ismérvekkel, amelyekről még a későbbiekben szó lesz.

Összefoglalva az utóbbi gondolatokat, megállapítható, hogy a gazdasági megközelítések nagyon népszerűek és rendkívül szerteágazóak. A skála két szélén az egytényezős magyarázatokat találjuk, a másik végén az összetett, változócsoportokból képzett magyarázó ismérveket. *Ez a skála nem egyezik meg a „rossz-jó” skálával, amennyiben kielégítő magyarázatot kapunk a változó (k) kiválasztásának szempontjaira és a magyarázóerő határaitra.* Ugyanez a megszorítás igaz véleményem szerint a gazdasági ismérvek önálló avagy más tényezőkkel kapcsolatos tárgyalásának értékelésére.

Található néhány érdekes utalás *társadalmi–szociológiai* tényezőkre is. Ezek közül legnagyobb hangsúllyal talán a migráció és turizmus szerepel. A fő megkülönböztető elem természetesen az, hogy a társa-

⁵ Ugyanis egyidejűleg 60-as és 80-as évek adatai kerültek elemzésre.

⁶ Ennek oka az, hogy a főkomponenselemzés az abszolút mutatókat - kapcsolatuk erősebb lineáris jellege miatt - ugysis különválasztaná, vagyis éppen a változók eredeti együttmozgását torzítaná el.

dalmi mozgás szempontjából a kibocsátók avagy a fogadók közé tartozik-e az ország. Mindebből persze következik, hogy ezek a fajta elemzések nem területekben, hanem országokban gondolkodnak – márpedig, mint az majd később kiderül, a gondolkodási egység nem mindegy! Mindenesetre közös vonás az egyes szerzőknél, hogy nem önálló tényezőként kezelik a társadalmi–szociológiai ismérveket. *Aliboni* (1990, 161–162.o.) azt hangsúlyozza, hogy ezek a tényezők a már említett „kohéziós erő” szempontjából lényegesek. Milyen „szolidaritást” jelent mindez a fogadó, illetve a kibocsátó országok között, másrészt pedig a két térség között, (vagyis mennyire sikerül „monopolhelyzetet” elérni a kibocsátó „státusban”)? *Seers* (1979, 6.o.) mélyebbre megy ennél, és ezen mozgások gazdasági meghatározottságát emlegeti. Ez alapján nem egyszerűen leírja, és szemléletesen „centrifugális turizmussal” jellemzi a szerinte egy régióba (centrum) tartozó területeket, hanem magyarázatot is próbál rá találni. Ezt a gazdasági megkülönböztető elemet pedig főként a természeti környezet szennyezettségében, a szolgáltatások árának növekedésében illetve abban látja, hogy a városok a modernizációval tönkreteszik az egyéniségüket, elvesztik vonzerejüket.

Todd (1993, 89–90.o.) professzor a családstruktúrák tekintetében is végzett egy Európa méretű elemzést, ahol a regionális tagozódásra a különböző családtípusok tipizálását és elhatárolását használta ismérvként, a következő módon. „Atomizálódó” családnak nevezi azt a típust, ahol a gyermeknek a házasodáshoz el kell hagynia a családi lakhelyet, amiből azt a következtetést vonja le, hogy a gyermek–szülő kapcsolat alapvetően liberális. Az első szülött fiú–örökös kivételezett helyzete, így a több generációs családok jellemző volta egy karakterisztikusan más családtípust képvisel, ahol a legfőbb érték a tekintély és az egyenlőtlenség. Ezt nevezi „első szülött” családnak megkülönböztetve a „közösségi családtól”, ahol a fiúgyermekek között egyenlőség van, viszont a szülők felé a tekintélyelv a jellemző. Ezek az ismérvek szerinte jól kitapintható régiókat sejtetnek, amit megerősít azzal, hogy összekapcsolja más jellegű megközelítésekkel és ismérvekkel

(mint például a modernizáció forrásai vagy a vallási irányzatok), amelyek szintén hasonló eredményre vezetnek.

Rendkívül figyelemre méltó az a megközelítés, amelyik etnikai alapon tartja meghatározhatónak a regionális határokat. *Niederhauser* (1988, 669–670.o.) a Kelet–Európai egység egyik lényeges tényezőjét „a szlávok elsőrendű szerepében” látja. Érvelését arra alapozza, hogy a szlávok a terület többségi lakosságát teszik ki, sőt elsősorban a szlávok széttelepülése a kora középkorban az, ami átalakítja a térség eredeti lakosságát. Bírálja azokat a megközelítéseket, amelyek a „polgári korszak utáni idők”-re vonatkoztatva elhanyagolják az etnikai ismérv jelentőségét, hangsúlyozva, hogy „...e tényező szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni, ... régiók fejlődésében igenis az egység egyik alapvető faktorát kell benne látnunk”. *Gyarmati György* (1989, 36.o.) ezzel a megközelítéssel, úgy tűnik, nem ért egyet amikor komolyan bírálja *Niederhauser* etnikai ismérveit és éppen *Niederhauser* egy korábbi tanulmányának megállapításait állítja vele szembe. Arról van szó, hogy *Gyarmati* szerint a 19. századtól a térség etnikai heterogenitása és az etnikumok nemzeti öntudatra ébredésének folyamata nem hagyható figyelmen kívül. Továbbá egy szláv Kelet–Európa ezen gondolatmenet alapján feltételez egy germán Közép–Európát is, ami még megoldhatatlanabbá teszi a regionális határok meghúzásának kísérletét, „mert még az etnogenezisben rokonítható későbbi nemzetek között sem jött létre nemzetközösségi identitás sem szláv, sem germán oldalon”. Tovább is szövi a gondolatmenetet, és Nyugat–Európára való kiterjesztésével szinte megpróbálja lesöpörni az etnikai ismérveket: „Ahogyan nem a szláv közösségtudat „hozta létre” Kelet–Európát, ugyanúgy nem eredeztethető és jellemezhető a Rajnán–túli Nyugat–Európa sem valamilyen etnikai alapú közösségtudat meglétéből kiindulva. Épp az etnikailag ezeknél is kevertebb köztes térség lenne definiálható az etnikai, vagy nemzeti tudatok valamilyen fajta közösséggé formálódásával?” Hozzá kell azonban a vitához tenni, hogy *Niederhauser* is felismeri és számol az etnikailag heterogén térség tényével, sőt hangsúlyozza, hogy „ezt nem lehet sajátosan kelet–európai,

hanem sokkal inkább összeurópai jelenségnek kell tekinteni”. Sőt, a lényeg éppen az szerinte, hogy Nyugat-Európában ez a mozzanat hosszú ideig nem látszott, régióinkban viszont nagyon is szembeűnő volt. Nézeteik tehát főként azon a ponton ütköznek, amit ismérveink között már tárgyaltunk, nevezetesen a sorsközösség, az összetartozás tudatának meglétén. Ezt „súlyozza” még Niederhauser a szlávok többségi voltával.

Dudley Seers (1979, 9.o.) sokat emlegetett tanulmányában már sikerűlt megkülönböztetni földrajzi, gazdasági, társadalmi, politikai ismérveket, azonban írását olvasva feltűnik még néhány általa fontosnak tartott ismérű, amely nehezen illeszthető bele az előbb említett kategóriákba. Egyes területeket megkülönböztethetőnek, illetve adott területeket belül homogénnek tart életstílusuk, fogyasztói csoportjaik, építészeti divatkövetésük alapján. Szerinte egy ejtőernyővel az adott térség urbanizált területére pottyant emberkének némi időre volna szüksége, hogy felismerje, hol is van. A szerző ebben az esetben nyilván nem a földrajzi műveltség és a helyismeret hiányára gondol, hanem az egyes régiók karakterisztikusan eltérő jellemvonásaira. Azt hiszem, ezen ismérűek közös vonását talán *kulturális* vonásukban ragadhatnánk meg. Ugyanebbe a kategóriába sorolható *Stalvant* (1990, 126.o.) megközelítése, aki Stein Rokkan, norvég szociológust hívja segítségűl. Elemzésében egy koordinátatengelyben, két ismérűrendszer segítségével feszíti ki vizsgált országait. Az egyik tengely az állam és kultúra viszonyát jelenti, amin ő a Római Jogtól és a katolikus egyháztól való függést érti. A másik ismérű kicsit összetettebb, a városhálózat jellegét, erejét illetve önállóságát tartalmazza. A vallások és áramlatok tényezőként való figyelembevételére nem ez az egyetlen példa. A keresztény hagyomány nagyon gyakran visszatérő ismérű. Hadd hívjam ismét segítségűl *Todd* (1993, 89–90.o.) professzort, aki ismert tanulmányában vallási tradíciók alapján is jól elkülöníthető régiókat tapint ki. Nem egyszerűen keresztény hagyományokkal rendelkező területet említ, hanem megkülönböztet katolikus, protestáns, ortodox és mohamedán régiókat. Sőt még ezen is túl megy, és finomítja az ismérűeit: a

katolikus térségen belül különbséget tesz „aktív katolikus” és „kriptoprotestáns”, más néven „fiktív katolikus” területek között⁷. Ugyanígy finomítja a protestáns területek vélt egységét, amikor az anglikán illetve a kálvinista árnyalatokról beszél, hiszen az előbbi a katolicizmussal, az utóbbi a protestáns radikalizmussal mutat rokon vonásokat. Mindezt realisabbá teszi azzal, hogy súlyozza a tényleges vallásgyakorlók arányával. Ez a feltérképezés már önmagában rendkívül izgalmas, értékes azonban igazán az teszi, hogy Todd összekapcsolja a modernizációs és családstruktúra ismérvekkel, így egy rendkívül összetett képet, és viszonylag markánsan elkülönülő régiókat rajzol fel: „az ími–olvasni tudás kezdetben a protestáns régiókra és azokra az „elsősülött” típusú családokra volt jellemző, amelyekben a nevelés fegyelem és az örök kárhozattól való erőteljes félelem társult. Az iparforradalom olyan protestáns országban született, ahol a liberális, de nem egalitárius család volt az általános: a gyermekek korai autonómiáját megkövetelő rendszerből fakadó pszichológiai és társadalmi mobilitás megkönnyítette a termelési technikák gyökeres átalakítását. Ami a születésszabályozást illeti, azt olyan régióban találták ki, ahol a liberális, egalitárius család és a kereszténység korai térvesztése volt a jellemző.”

Félreértés azért ne essék! Ez az elemzés nem elsősorban érdekessége miatt érdemelte ki a figyelmet, hanem összetettsége, árnyaltsága és történelmi meghatározottsága miatt.

Ha továbblépünk a kulturális ismérvek más tényezőkkel való kapcsolatát feltáró gondolatmenetünkben, nem kerülheti el figyelmünket *Edward Chaszar* (1970, 106.o.) írása sem, aki szintén kulturális értékekkel halmoz el bennünket, köztük a vallás hatására is kitér. Pontosabban amellettt érvel, hogy a reformációt és ellenreformációt nem szá-

⁷ Kriptoprotestánsnak azokat a területeket nevezi, amelyeket sikerült az ellenreformáció során visszahódítani. Itt szerinte sokkal inkább a vallási közömbösség a jellemző, mintsem Róma feltétlen támogatása. (88.o.)

bad a vallás területére redukálni, mivel igen lényeges társadalmi és politikai vetülete van – hogy csak a nemzeti irodalmi nyelvek fejlődésében való katalizátorszerepére utaljunk. Ami igazán figyelemre méltó azonban, az az, hogy Chaszar mindezt nem a régiók megkülönböztetésére használja fel, hanem éppen ellenkezőleg: Európa kulturális egységét hangsúlyozza! Elemzése azt a gondolatot rejti magába, hogy Európa bármely pontjának története nem írható meg a többi pont, illetve az egész története nélkül. Chaszar kulturális ismérvei igen széleskörűek: felvonultat politikátörténetet, vallástörténetet, művészetet és intellektuális mozgalmakat, nemzeti irodalmat, természettudományt és zenei tradíciókat. Rendkívül meggyőző és lendületes érvelése bennünket is magával ragadhatja, ha *Szűcs Jenő* (1983, 66.o.) kijózanító megállapítása megállj–t nem parancsol, miszerint Janus Pannonius nem kárpótlás a „barbárságot”. Szigorú bírálatának sarokköve: „Ami leginkább másodlagos egy regionális tipológiában, az a „magas kultúra”.”

Wallace (1990, 33.o.) álláspontja első megközelítésben Chaszar érvei mögé sorakoztatható fel, amikor kifejti:” a modern ember – bármit is mond – nem hatalmi rendszerhez, földhöz vagy sorshoz hú, hanem egy kultúrához.” De gondolatmenetét abba az irányba vezeti tovább, miszerint bármiféle igazolási kísérlet az európai kultúra, hagyományok vagy értékek megosztottságára vonatkozóan csakis erőteljesen politikai indíttatású lehet. Ebből pedig az következik, hogy Wallace szerint nem a közgazdászok és geográfusok feladata meghúzni az Európát határozottan körülhatároló vonalakat, hanem a politikusoké és jogászoké, mivel ez politikai és ideológiai kérdés! Vagyis véleménye szerint az, hogy Oroszország, Törökország, Jugoszlávia (vagy a délszláv államok) vagy akár (!) Spanyolország Európához tartozik-e avagy besorolható-e valamelyik régióba, tisztán a politikai berendezkedésének függvénye. Wallacenak ez a karakterisztikus véleménye sok, a vizsgálatba bevont szerző véleményével ütközik, mindenesetre újabb szempontokat vet fel elemzésünkben, így segíti annak továbbvezetését.

A *politikai* ismérvekkel kapcsolatos véleményekből azt a két jelentős vonást látom kikristályosodni, így érdemesnek kiragadni, hogy mennyire tekintik az egyes szerzők hangsúlyosnak a politikai meghatározottságot, illetve, hogy mennyire tekintik önállóknak azokat. Wallace véleményét (bár mint láttuk sok tényezőre kitér) már ismerjük. Talán nem véletlen, hogy hasonlóan markáns véleményeket szintén ő idéz. Monnet és követői szerint a politikai dinamizmusnak (és az az által létrehozott szabályoknak és intézményeknek) igen komoly vonzerje van, úgymond „ régióképző képességekkel rendelkezik”. Karl Deutsch egyenesen politikai centrumról és perifériáról beszél. Wallace véleményét az európai identitás megosztottságáról is vizsgáltuk már – politikai indíttatású. Erre talán már csak Werner Weidenfeld tud rákontrázni, aki azonosítja is a nyugat-európai identitás lényegét: anti-amerikanizmus és anti-kommunizmus (Wallace, 1990, 30.o.). Ez pedig vitathatatlanul politikai definíció, és a megközelítésbe nem is fér bele semmilyen alternatív ismérv. *Gyarmati* (1989, 36.o.) sokkal szélesebb látókörrrel szemléli a régiók Európáját. Megközelítése kétkedő és kritikus (mint az Niederhauserrel való vitájából is kitűnt). A politikai aspektust nem veti el, de nem is abszolutizálja: tértől és időtől függően bemutat olyan példát (Közép-Európa 18–19.századi történetében), ahol a politika több mozzanaton keresztül válik elsődleges szervezőerővé mind regionális, mind állami szinten.

A politikai tényező önálló alkalmazása azonban nem túl gyakori. *Seers* (1979, 23.o.) munkájából az derül ki, hogy hosszú távon a gazdasági tényezők szerepe a meghatározó minden más tényezővel szemben, *Wijkman* (1990, 98.o.) viszont dialektikusabban szemléli a folyamatokat (bár a kereskedelmi meghatározottságtól továbbra sem tud elszakadni), amikor kifejti, hogy nemcsak a kereskedelem szerkezete befolyásolja az intézményi kereteket, hanem fordítva is igaz, azaz „a kereskedelempolitika számít!” *Kosáry* (1987a, 14.o.) sem önmagában tartja lényegesnek a politikai ismérveket, viszont felhívja a figyelmet a gazdasági meghatározottság eltúlzásának vulgáris és torzító jellegére: „A politika történetét egy időben szerették az eseménytörténettel azo-

nosítani, s így pusztán a felületi jelenségek regisztrációjaként kezelni. A valóságban azonban a gazdaságnak is van rövid lejáratú eseménytörténete, viszont a politikának is vannak tartós struktúrái és tendenciái, már a gazdasági – társadalmi folyamatokkal való összefüggéseinek következtében is. ”Végezetül, a gondolatmenetet lezárva hadd hivatkozzak *Benda Gyula* (1991, 26.o.) idézett munkájára, aki éppen az általunk eddig tárgyalt gazdasági, társadalmi és politikai régióképző ismérvekről fejt ki véleményét Magyarországnak a „nyugat-európai régióba” (?) történő törekvésének kapcsán. Az általunk sokat emlegetett gazdasági ismérv, a piacgazdaság hazai kialakítása szerinte meglehetősen a „vadkapitalizmusra” emlékeztető jelenségeket hordoz magán, holott ez manapság sokkal inkább „szociális piacgazdaságot” jelent. A társadalmi átalakulásban a demokrácia alappilléret jelentő öntudatos citoyen, az individualista vállalkozó lebeg a legtöbbször szemé előtt: Nyugaton ez a polgárkép sem valós már. Az „európaiság” politikai elemét szimbolizáló „európai liberális demokrácia” szlogen pedig elfeledkezik arról, hogy Angliában, Franciaországban avagy Németországban nem egészen ugyanazt jelenti a fogalom, politikai rendszerük eredetéről és különbözőségéről nem is beszélve.

Vagyis Benda pontosan arra hívja fel a figyelmet, hogy bármilyen összetett is egy elemzés, félrevezető és torzító lehet, ha gondolkodásmódja leegyszerűsítő. Másrészt a történelmi meghatározottságtól való elszakítás, a statikus megközelítés bírálata olvasható ki tanulmányából. És ha most e hosszúra nyúlt gondolatmenet végén visszakanyarodunk kiindulópontunkhoz, *Szűcs Jenő* (1986, 4.o.) bírálatához és álláspontjához a régiók ismérveit illetően, akkor megállapítható, hogy a megközelítések összecsengéséről szó sincs, a szakirodalom rendkívül színes képet rajzolt eddig is. Viszont több szerzőnél talákoztunk már az egyoldalú, dimenziók nélküli megközelítéstől való eltávolodással, a történelmi (tehát dinamikus) ismérvek figyelembevételével, és az összefüggések árnyalásával. Szűcs maga is azt hangsúlyozza, hogy az általa említett szerkezeti ismérvek egymáshoz való viszonya a lényeges. Ő ugyan kiemeli a gazdasági ismérv meghatározó jelentőségét, de

figyelmeztet a túlzásokba esés veszélyeire. *Niederhauser* (1988, 669.o.) pedig egyértelműen állást foglal amellett, hogy az európai régió „történeti fogalom, határai ennek megfelelően változóak, még ha a földrajzi meghatározókat nem is hagyjuk figyelmen kívül”.

3.

Logikusnak tűnik tehát a kimondottan *történelmi megközelítések* rendszerezése és kritikus elemzése. Az olvasottak alapján mindenképp jól elkülöníthetők azok a megközelítések, amelyek egy-egy történelmi eseményre vagy *állapotra* helyezik a hangsúlyt. Az egyik ilyen tipikus ismérv a „elmaradottság”, mint „születési rendellenesség”, avagy a „fejlettség”, mint „született zseni” megközelítés. Leopold van Ranke vagy August Ludwig Schlözer, német történészek (!) például a közép-európai elmaradottságot „kezdetől fogva” létezőnek, sőt időben állandónak tekintik. (*Pach*, 1991, 351.o.)

Niederhauser (1988, 670.o.) is említi az elmaradottságot (sőt unalomig ismételtettnak tartja), de hangsúlyozza a viszonyítási pont lényegességét. Másrésztől össze is kapcsolja – egyben az elmaradottság általános tényezőjének tekinti – Bizánccal.

Róma és Bizánc, illetve a kereszténység, mint hagyaték vagy örökség szintén igen gyakran emlegetett ismérv (*Danis Hay*, 1957, 124.o. ill. *Kosáry*, 1987a, 11.o.). *Niederhausernél* (1988, 673–674.o.) azonban nem a tényük vagy a vitás teológiai kérdések a meghatározóak, „ezek amúgy sem játszottak a történeti fejlődésben lényeges szerepet”. Sokkal inkább a következményeket, mozzanatokot ragadja ki, úgy mint, hogy a nyugati egyház a tan tisztaságának a fenntartásában sokkal rugalmasabbnak bizonyult, az államhatalommal szemben fenn tudott tartani valamiféle önállóságot, mélyebb intellektualizmussal ren-

delkezett és a kulturális fejlődésben fontosabb szerepet játszott⁸. Ennek a hagyatéknek a fontosságára másutt is utal, de hozzáteszi, hogy ez az ideológiai „különbség mégis csupán a felépítmény jelenségeiben mutatkozott meg, a gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető közös ismertetőjegyeit nem érintette, és idővel, az újkorban, lényegtelené halványodott.” (Niederhauser, 1986, 213.o.) Ez a megállapítás, úgy tűnik, újabb horizontokat tár fel gondolatvezetésünkben! A figyelmes olvasó számára is valószínűleg kitűnt, hogy az eddigi, a statikus megközelítésen túlmutató, történelmi elemet is tartalmazó megközelítések a história adott korszakát vagy eseményét ragadták meg, azaz „pontoszerűek” voltak. Vizsgálódásunkat tehát valószínűleg célszerű arra fordítani, hogy vajon az elemzések között fellelhetők-e olyanok (természetesen nem kizártak az eddigi szerzőink), akik a *trendeket*, nagy történelmi vonulatokat próbálják megragadni?

Úgy tűnik, hogy igen. J.H Elliot – az ismérvek között már felvonultatott – reformációt, ellenreformációt, reneszánszot emeli ki, pontosabban azok irányát, súlyát, hatását. Josef Kulisher, Herbert Heaton a földrajzi felfedezésekben, a modern világgazdaság kialakulásában – illetve annak különböző hatásaiban az egyes európai területeken – látja a fő régióképző ismérvet. (Pach, 1991, 352.o.) Ebben a vonatkozásban talán a legismertebb Immanuel Wallerstein, aki kizárólag a világgazdaság fejlődéséből, mint külső tényezőből és az ezekre adott válaszokból magyarázza az egyes régiók (pontosabban centrum-periféria) alakulását. Pach Zsigmond Pál (1968, 865.o. ill. 1991, 359–360.o.) azonban vitába száll vele, főként amiatt, mert szerinte Wallerstein összemossa a nem centrum területeket periféria címen. Azzal érvel, hogy különbségek vannak a perifériális szerepre kényszerült területek fejlődési típusaiban, közelebről a kereskedelem módjában és a kereskedelem áruösszetételében. Ugyanis nem mindegy,

⁸ A kulturális fejlődésben arra a paradoxonra utal, hogy Nyugaton az egyház kitarzott a holtá merevített latin mellett, és éppen ezzel kényszerült rá a nemzeti nyelvek használatára, így a nemzeti irodalom kialakulásának meggyorsítására.

hogy az adott terület világgazdaságba történt bevonásakor alkalmaztak-e gazdaságon kívüli kényszert, illetve a kialakult kereskedelmi kapcsolat mennyire tekinthető „modernnek” abban az értelemben, hogy mennyire alapul a mezőgazdasági és ipari árutermelés fejlődésén, és a nemzetközi (régiónközi?) munkamegosztáson. *Ágh Attila* (1987, 8.o.) a „világrendszer elsődlegessége” szemléletet maga is átveszi és alapvető tényezőként mutatja be, bár egy későbbi művében maga is revízió alá veszi mindezt, kritikusan közelíti meg Wallerstein álláspontját és árnyaltabban fogalmaz (*Ágh Attila*, 1990, 48–60.o.).

A *külső* tényező elsődlegességét hangsúlyozó elemzések mellett persze megtalálhatóak azok is, amelyek a *belső* tényezőkre fordítanak figyelmet. Otto Hintze vagy Perry Anderson például az abszolutizmus mögötti eltérő konfliktusok elemzését tartják lényegesnek. Szekfü Gyula a föld megművelésének módjaiban lévő különbségeket faggatja (*Pach*, 1991, 352.o.). *Kosáry* (1987a, 11.o.) a fejlődés ütemének egyenlőtlen változásairól beszél.

Több szerző persze éppen azt kívánja kiemelni, hogy a valós képet pontosan a *belső és külső* tényezők „és-ségének” megragadása fogja elénk tárni. Aki azonban azt várja, hogy ezáltal végre a régiók bemutatásánál egy tiszta és egzakt vázat kap kézhez, az csalódní fog: ahány szerző, annyiféle hangsúly, hangszín és hanglejtés – pedig mind ugyanarról beszél!

A *külső és belső* tényezők összekapcsolása, valamint egyes időpontok kiemelése talán legtisztábban a Közép-Európa vitából kiinduló régió-meghatározási kísérleteknél érzékelhető. Gunst Péter a korai feudális társadalom és gazdaság szerveződési különbségeit hangsúlyozza (*Benda*, 1991, 20.o.). *Pach Zsigmond Pálnál* (1991, 356–357.o.), aki a regionális tipológiában a gazdaságtörténeti érvelés mellett tör lándzsát, az agrárfejlődés „dualizmusa” és centrum-periféria „dualizmusa” (felfedezések kora) azok a fő ismérvek, amelyekkel érvel. Éppen ezért „elkanyarodáselméletében” a 16. századot, mint for-

dulópontot emeli ki. *Szűcs Jenő* (1983, 68.o.) az egyes válságokra adott választípusokban látja a kikristályosodó régiókat. Ezért a 14–15. századot (a növekedés strukturális korlátokba ütközésének kihívása) és a 16. század környékét (az új kereskedelmi utak felfedezésének kihívása) tartja döntőnek. Ugyanakkor kétségeit fogalmazza meg arról, hogy vajon a 16. századi események súlya torzító-e annyira, hogy a közép-európai régióban (vagy egyes részeiben) gyökeres fordulatot jelentsen (*Szűcs–Hanák*, 1986, 10.o.). Hogy még változatosabbá tegyük elemzésünket, engedtessek meg utalnom *Kosáryra* (1987, 468–469.o.), aki a 16–17. század jelentőségének egy teljesen alternatív értelmezést ad. Ő ezt a korszakot (Magyarország szempontjából) nemhogy tragikusnak, a balsikerek sorozatának újabb epizódjaként ítéli meg, hanem „éppen ellenkezőleg, az a figyelemre méltó s szinte meglepően sikeres, hogy e kis magyar államnak ilyen szorítóban mégiscsak sikerült politikai létét, önállóságát, kulturális egyéniségét és színvonalát megőriznie”. *Kosáry* másutt is utal a 16. század jelentőségére, de egészen más megközelítésben. A kis államok jellegzetességeit vizsgálva megállapítja, hogy van közös szerepük, mégpedig ez a nagyhatalmak folyton újjárendeződő politikájában betöltött „ütköző” és „sorompó” szerep. Emellett korlátozott mozgásterük és sajátos közös vonásaik valamiféle sorsközösségre predesztinálhatják őket, vagyis ezeket a tényezőket fel kell vennünk ismérv-szótárunkba. Másrészt a szuverén nagyhatalmak európai „államrendszere” csak a 16. századtól értelmes, ezért ennek az időpontnak ebből a szempontból is jelentősége van (*Kosáry*, 1987b, 453.o., ill. 456–457.o.). *Berend T. Iván* és *Ránki György* elfogadják a „választípusok” különbségeit, mint ismérveket, de *Berend* tanulmányából úgy tűnik, hogy az általuk kidolgozott (az ipari forradalom kihívására adott) 19. századi választípusokat tartják döntőnek (*Berend*, 1986, 24. ill. 30–34.o.).

4.

Az európai régiók ismérveinek elemzésekor feltétlenül lehetőséget látok látókörünk szélesítésére *Philippe de Schoutheete* (1990, 107–108.o.) munkájára való hivatkozással. A szerző izgalmas tanulmányában ugyanis azt vizsgálja, hogy milyen tényezők szükségesek egy egységen belül *alrendszer*ek létrejöttéhez és fennmaradásához. Egy alrendszer létrejöttéhez három okot lát. Először, hogy a résztvevők vezető szerepet játszassanak az egységen belül, és a rivalizálás ne oltsa ki ezt a lehetőségüket (pl. nagy államok operatív szövetsége). Másodsor, hogy korábbi pozícióikat megőrizték (lásd pl. Benelux). Harmadrészt, hogy adott területen „kiugorhassanak”, ha nincs lehetőség vagy remény az egységes álláspontra (lásd pl. „többsebességű Európa”). Magának a kapcsolat életképességének pedig van néhány sarkalatos kritériuma. Mindenekelőtt speciális jellege, ami megkülönbözteti a tagok másokhoz fűződő kapcsolatától. Ez persze feltételezi a viszony intenzitását, tárgyának sokszínűségét. Másodsorban a tartóssága, azaz túl kell lépnie a résztvevők kapcsolatának a pillanatnyi és taktikai partneri viszonyon. A formális jelleg ugyanúgy elengedhetetlen. Azokban az esetekben, ahol nem találunk jogilag rendezett kapcsolatokat, ott a szervezettség minimumát találjuk. Ez többek között a tartósságnak is feltétele. Negyedrészt nem elhanyagolható a hatékonyság. Ahhoz, hogy egy alrendszerrel beszélhessünk, a résztvevők kapcsolatának lényeges befolyásoló erővel kell rendelkeznie az egészre (lásd a pudingévés bölcsességet). Végezetül említhetnénk az elfogadhatóság ismervét. Egy korlátozott csoport kollektív tevékenysége egy szélesebb egységben csak akkor lehet hatékony, ha létét, sőt eredményeit a kívülmaradók elfogadják vagy legalább is tolerálják. Nem kell, hogy szeressék, de ne utasítsák el.

Jól érzékelhető, hogy ez a fajta megközelítés és ismérrendszer lényegesen eltér az eddigiektől, valószínűleg eredménye sem lesz sok kísérlettel összecsengő. Ezzel együtt jó néhány kérdést felvet, amelyre a konklúzióban szeretnék utalni.

Végezetül engedjék meg két megjegyzés. Az egyik már eddigi vizsgálatainkból is gyanítható volt, de *Seers* (1979, 18.o) ki is mondja: a régiók meghatározásakor valószínűleg sokkal tisztább képet látnánk magunk előtt, ha nem országhatárokon gondolkodnánk. A másik Ránki professzor perspektívákat kínáló megjegyzése, ami azt állapítja meg a regionális tipológiával foglalkozó elemzésekről, hogy azok a középkor és újkor periódusait igen árnyaltan mutatják be, míg a huszadik század elemzése igen szegényes. Ennek okát abban látja, hogy „a legújabb korban még közel sem leltünk rá arra a kiindulópontul szolgáló formajegyre, ami a középkorban a feudális nagybirtoküzem volt. Ennek analógiáját meg kell találnunk a 19–20. században is, és azt nem lehet egyedül a gazdasági–társadalmi szférában keresni. A vizsgálatot ki kell terjeszteni a hatalmi–politikai viszonyokra, amelyek gyakran váltak meghatározókká” (*Szücs–Hanák*, 1986, Ránki György hozzászólása 26.o. ill. *Gyarmati*, 1989, 33.o).

5.

Ha elemzésünkben idáig eljutottunk, úgy tűnik, nincs más hátra, mint, hogy összefoglaljuk mondandónkat, és a következtetéseket levonjuk.

Vizsgálatunk célja hármas volt. Egyrészt az, hogy feltérképezzük, milyen ismérvek alapján tesznek különbséget a régiók között az egyes szerzők. Másodsorban az, hogy a különböző megközelítésekben vannak-e közös vonások. Harmadsorban pedig az, hogy kitapintható-e az ismérvsokaságban valamiféle rendszer, csoportosíthatók-e a különféle tényezők. Elemzésünk után a következő megállapításokat tartom fontosnak megemlíteni.

1. A régiók megkülönböztetése, azaz eredeti problémánk megválaszolása nem egyértelmű. A szerzők rendkívül különböző megközelítési módokat alkalmaztak, amelyek már magukról az ismérvekről is igen tarka képet festenek.

2. A különböző ismérveket nem lehet elhelyezni egy „jó–rossz” skálán, legfeljebb annyiban, hogy a szerzők megindokolták–e az adott ismérvek kiválasztásának okát vagy sem. Ez is, úgy érzem, inkább az egyes szerzőket minősíti, mintsem az ismérveket.
3. Az ismérvek között első megközelítésben a következő csoportokat találtuk. Vannak földrajzi, biztonsági, hatalmi–politikai, regionális összetartozás érzésre építő megközelítések. Ezekkel állítottuk szembe a szerkezeti jellegzetességeket, amelyek közt megkülönböztettünk gazdasági, társadalmi–szociológiai, kulturális valamint politikai megközelítéseket. Teljesen más dimenziót jelentenek a kizárólag történelmi szemléletmódok. A tanulmányok itt főleg abban különböztek, hogy a szerzők az eredetre (a „hagyatékra”) egyes állapotokra avagy az állapotok közötti változásokra voltak kíváncsiak.

Mindezek alapján kitapinthatónak érzek egy *statikus* jellegű próbálkozást, amely állapotokat vizsgál és mellőz mindenféle történelmi megközelítést. A történelmi dimenzióról nem elfeledkező, *dinamikus* megközelítés sem egységes azonban. A „*fénykép*” koncepció egy történelmi állapotra, a „hagyatékra” utal vissza, azt tartja döntőnek és többnyire változatlanak tételze fel. A „*diafilm*” megközelítés állóképeket vetít egymás után – vagyis felismeri a változásokat, de egyes pillanatok, állapotokat elemez vagy hasonlít össze. Ettől szemléletmódjában különbözik a „*mozi*” magyarázat, amely nem az egyes pillanatképekre, hanem az egyik állapotból a másikba vivő változásokra koncentrál, a trendeket figyeli. Tovább tudjuk még bontani „*mozi*” megközelítésünket az alapján, hogy vajon a szerző a változásokat illetően az ország (vagy régió) szempontjából a külső avagy a belső tényezőkre helyezi a hangsúlyt. Nevezhetnénk az előbbit *internalista* az utóbbit *externalista* megközelítésnek.

4. Az ismérvek csoportosítására más megközelítéseket is elképzelhetőnek tartok az olvasottak alapján. Jól érzékelhető, hogy egyesek a *térbeli egyenlőtlenségek* alapján képeznek régiókat (lásd centrum–periféria elemzések), míg mások ugyanezt az egyes területek *saját jellegzetességeiből* kiindulva kívánják meghatározni. Érzékelhetőnek tartok olyan elválasztást is, hogy az elemzés „*kívülről*” avagy „*belülről*” próbálja meg a régiót körülhatárolni. A „*kívülről*” azt jelenti, hogy van egyfajta tiszta típus (valamilyen ismérv alapján) az egyik területen, egy másfajta típus egy másik területen, ami közte marad az egy harmadik régió. A „*belülről*” meghatározottság értelemszerűen bizonyos jellegzetességek területi körülhatárolása (erre a megkülönböztetésre lásd pl. Közép–Európa vita). Ehhez közel állónak tartok egy olyan megkülönböztetést, amit nevezünk „*pozitív*” és „*negatív*” megközelítésnek. Az utóbbi összegyűjti az összes olyan tényezőt, ami nem jellemző a vizsgált térségre (mi az, ami rá nem igaz?), az előbbi éppen fordítva: a térség jellemzőit emeli ki.
5. Talán feltűnt, hogy egyik megkülönböztetés esetén sem beszéltem irányzatokról, iskolákról. Ennek az az oka, hogy tapasztalataim szerint egy szerzőt nem lehet besorolni egyik vagy másik megközelítésbe, hiszen egy munkájukon belül találkozhatunk különbözőekkel. Ez a tipizálást és elemzést, gondolom, nem zárja.
6. Az egyes megközelítésekben megállapított régiójellemzők (és besorolások) nem kiosztott szerepek. Nem öröktől fogva léteznek és nem is változatlanok. Másrészt a történések egy ország életében nem „*eleve elrendeltek*”⁹. Ezért –véleményem szerint–

⁹ Erre utal Kosáry is: "Vizsgálataink közben nyilván elgondolkozunk azon, hogy mindennek, ami történt, mindig, kikerülhetetlenül, pontosan, eleve így kellett-e történni"

az ilyen fajta vizsgálatokat nem lehet lezárni, csak tértől és időtől függően megállapításokat tenni.

7. Különböző szerzők különbözőképpen nevezték meg vizsgálódásuk tárgyát. Efölött napirendre lehet térni és el lehet gondolkozni. Mindenesetre felvet egy kérdést: mit értünk régió? Egyenlőségjelet tehetünk-e a következő fogalmak közé: régió, integráció, alrendszer, blokk?
8. A korunkra vonatkozó elemzések esetén meg kell elégednünk a „fotó” vagy „dia” koncepcióval, mert a „legmodernebb mozigépet még nem találták fel” (vagy mert „a befűzendő szalag túl rövid”).

Hivatkozások

1. *Ágh Attila* (1987): Globális kihívás, Magvető, Budapest
2. *Ágh Attila* (1989): Konfliktusok, háborúk, Zrínyi, Budapest
3. *Ágh Attila* (1990): A vilákapitalizmus termelési módjainak története, BKE TEK, Budapest
4. *Aliboni, Roberto* (1990): The Mediterranean Dimension. In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
5. *Benda Gyula* (1991): Van-e közép-európai társadalomfejlődési modell? Európa Fórum 1991 október
6. *Berend T. Iván* (1986): Magyarország helye Európában. In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Ring Éva I.kötet Magvető, Budapest
7. *Buc, Stjepan* (1970): Croatia and Central Europe. In: Towards a New Central Europe. Ed.: Francis S. Wagner Danubian Press, Florida

nie, vagy pedig voltak esetleg, szűk vagy kevésbé szűk határok között, bizonyos alternatív lehetőségek, mozgási sávok is." (Kosáry, 1987, 17.o.)

8. *Chaszar, Edward* (1970): The Place of East Central Europe in Western Civilization In: Towards a New Central Europe. Ed.: Francis S. Wagner, Danubian Press, Florida
9. *Davy, Richard* (1990): The Central European dimension In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
10. *Gáspár Tamás* (1992): Egységben az erő?, *Statisztikai Szemle* 1992/6
11. *Gyarmati György* (1989): Magyarország közép-európaisága. Történelmi adottságok-jelenkori konzekvenciák In: Kell-e nekünk Európa? , Századvég különszám, Hét torony, Budapest
12. *Hay, Danis* (1957): The emergence of an idea , Edinburgh University Press
13. *Kosáry Domokos* (1987a): Az európai fejlődési modell és Magyarország. In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról, Magvető, Budapest
14. *Kosáry Domokos* (1987b): Az európai kis államok típusai. In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról, Magvető, Budapest
15. *Kozma Ferenc* (1992): A regionális integrációk mélyülése és bővülése , *Statisztikai Szemle* 1992/2
16. *Míszlivetz Ferenc* (1989): Békák a szárazon, Múzsák, Budapest
17. *Niederhauser Emil* (1986): A kelet-európai fejlődés kérdéséhez In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Ring Éva II.kötet, Magvető, Budapest
18. *Niederhauser Emil* (1988): A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány* 1988/9
19. *Pach Zsigmond Pál* (1991): A közép-kelet európai régió az újkor kezdetén, *Budapesti Könyvszemle* 1991/3
20. *Rába András* (1990): Hátrányos helyzetű országok, országrészek és felzárkózási törekvések az Európai Közösség integrációs folyamatában, *Külgazdaság* 1990/9

21. *de Schoueete, Philippe* (1990): The European Community and its sub-systems In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
22. *Seers, Dudley* (1979): The Periphery of Europe. In: Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations. Ed.: Dudley Seers, Bernard Schaffner, Marja-Liisa Kiljunen, The Harvester Press
23. *Stalvant, Carl-Einar* (1990): Nordic Cooperation. In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
24. *Szűcs Jenő* (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról, Magvető, Budapest
25. *Szűcs Jenő-Hanák Péter* (1986): Európa régiói a történelemben MTA Történettudományi Intézet-Országos Pedagógiai Intézet, Budapest
26. *Todd, Emmanuel*: Határok előtti határok, Heti Világgazdaság 1993. január 2.
27. *Wallace, William* (1990): The Transformation of Western Europe, Printer Publishers, London
28. *Wijkman, Per Magnus* (1990): Patterns of Production and Trade In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace. Printer Publishers, London